

מיסטיקה

סולמות וחבלים של מלים

משה אידל מדגיש את חשיבות הטכניקות המיסטיות בקבלה ואת הקשרים בין פולחנים אלה לבין ריטואלים הלכתיים. הפעם הוא מתמקד בקשרים הנוצרים בין השמים לארץ בעזרת סולמות ושלשלאות קסומות

ציילום: מיכאל פרדו

שלשלאות קסומות: טכניקות וריטואלים במיסטיקה היהודית

משה אידל. תירגמה מאנגלית: מירי שרף. הוצאת כתר ומכון שלום הרטמן, 277 עמודים, 74 שקלים

עידו הררי

משה אידל הוא אולי חוקר הקבלה המשפיע ביותר בימינו, עד כדי כך שכמעט אין צורך להציגו גם לקורא שאינו מצוי בתחומי המחקר שבהם הוא עוסק. ב-40 שנות פעילותו האקדמית פירסם אידל עשרות ספרים ומאות מאמרים, וזה בפרסים רבים והיה לסמכות בינלאומית לא רק בחקר המחשבה היהודית אלא גם בתחום הרחב של "לימודי דתות". ב-1999, עם זכייתו בפרס ישראל, כתב עמיתו פרופ' יהודה ליבס: "קשה לשער (...) מה רבים הם ספרי הקבלה בדפוסים ובכתבי יד שמשה אידל מכיר ויודע, וכן עד כמה בן בית הוא בספרות המחקר היהודית והכללית ובשיטות מדעיות ישנות וחדשות בלשוננו ובלישונות העמים". דברים אלה נכונים גם כיום, וניכרים גם בספרו "שלשלאות קסומות: טכניקות וריטואלים במיסטיקה היהודית", שראה אור באנגלית ב-2005 ותורגם גם כעת לעברית (בצירוף אחרית דבר מאת ד"ר אדם אפרטמן).

כפי שמסגיר שמו של הספר, הררי עיון שמנחה את הדיון הוא תמורה העולם שתוארה בספרו הקלאסי של ההיסטוריון האמריקאי ארתור לאבג'וי "שרשרת ההוויה הגדולה" (The Great Chain of Being): ההגדרה שהיקום כולו, מההוויה האלוהית האחת הפשוטה ועד לריבוי החומרי והשפלה ביותר, מקיים בתוכו רצף אוביטולוגי. עם זאת, בדיונו מדגיש אידל את השוני בין "שרשרת ההוויה" שהוא מציג לבין זו הנוצרית/נאו־פלטונית שמתאר לאבג'וי. להבדיל מההיררכיה

הנוקשה שלאבג'וי מתאר, שלרוב לא מאפשרת תנועה בין החוליות בשרשרת או השפעה של הנמוך על הגבוה, האופן שבו עקרון הקשר בין כל דבר גות ההוויה בא לידי ביטוי בקבלה הוא דינמי ורב כיווני הרבה יותר.

את הדיון ב"שלשלאות קסומות" אי אפשר לערוך במנותק ממפעלו המחקר הכולל של אידל, מפעל שהגישה העומדת מאחוריו נוסחה באופן המפורש ביותר בספרו "קבלה: היבטים חדשים" (1988). בספר זה יצא אידל נגד הבלעדיות של המתודולוגיה הרווחת עד אז בחקר הקבלה, הגישה הפילולוגית-היסטורית מבית מדרשו של מייסד מחקר הקבלה המודרני גרשם שלום, והעמיד בסימן שאלה רבות מהמסקנות שהסיקו שלום ותלמידיו על אופיו של מושא המחקר שלהם.

ההנחה שממנה יצא אידל לקריאה בטקסטים קבליים היא שהטקסט מעורר לא עמד לבדו, אלא היה תמיד חלק ממרקם חיים שבו היתה הקבלה גם פרקטיקה וריטואל. לבחינת ההקשרים שבהם נכתבו הטקסטים, המטרות שלשמן נועדו והדרכים שבהן פוענחו לא גייס אידל כלי מחקר שונים, וכך לא רק העשיר את הבנתנו את הקבלה והמקובלים אלא גם העמיד את מחקר הקבלה בשורה אחת עם גישות בנות הזמן בחקר הדתות בעולם. הגם שחלק מההיבטים החדשים שעליהם עמד בספר נדונו קודם לכן, חלקם גם על ידי שלום ותלמידיו, האופן שבו שור אידל דיונים אלה בדיוני תוך הדגשת ההבדלים בינם לבין ההנחות הרווחות העניק להם כוח שלא נמצא בהם קודם לכן. פועל יוצא של מחקריו היה בחינה מחדש של כמה מההנחות המרכזיות באסכולת שלום, ומהן אציין שתיים: ראשית, ערעור על הדיכוי טומיה בין הקבלה לבין החוק, תוך עמידה על הקשרים ההדוקים שבין ההלכה לבין תיאוריות ופרקטיקות קבליות; שנית, הפרכת הטענה של שלום שלמעט מקרים יוצאי דופן, לא

נמצא ביהדות תפישות של איחוד בין האדם לבין האל, מה שבמסגרת מחקר הדתות מכונה Unio-Mystica ונחשב לפסגת ההוויה המיסטית והחיים הדתיים בכלל.

הדגש על מרכזיות המיסטיקה מג'לם בתוכו את הבעיה העיקרית בגישתו של אידל, ואגיע לכך בהמשך. הדגש שת העדר הנפרדות בין הקבלה לחוק, לעומת זאת, היא לטעמי ההיבט החשוב ביותר של מפעלו, ובכלל זה של הספר שלפנינו. בהקדמה כותב אידל כי מטרתו היתה להדגיש עוד יותר מבעבר את חשיבות האלמנט הביצועי בקבלה — טכניקות מיסטיות, כלומר — ואת הקשרים בין טכניקות אלה לבין ריטואלים הלכתיים, תפישות תיאולוגיות וחוויות מיסטיות. טענתו של אידל היא שאפשר לראות קשר לא רק בין הנחות המוצא התיאולוגיות של המקובל לבין אופי ההתנסות/חוויה, אלא גם בינו לבין הטכניקה המשמשת את המקובל לצורך ההתרחשות המבוקשת (הורדת שפע מלמעלה למטה, השפעה מלמטה על המתרחש בעולמות העליונים ו/או עליית נשמה של המקובל עצמו עד כדי איחוד עם האל). הטענה הזאת מודגמת בספר באמצעות דיונים בשלושה גילויים של מה שאידל מכנה "שלשלאות לשוניות": תחילה, השימוש בלשון הקודש בכלל ובשמות האל בפרט כסולם וכשלשלת בין העליונים לתחתונים; אחר כך, תפקודה של לשון זו בתפילה ובלמוד תורה כמקרי מבחן ספציפיים וכהנחות שוות נוספות להיתום של "הריטואלים והפרקטיקות (...) סולם הערכים היסודי" (שהבנתו) היא שצריכה להוות את נקודת המוצא לניתוחן של מרבית צורותיה של המיסטיקה היהודית.

אולם במשפט זה, שמתמצת את תרומתו החשובה של אידל להבנת הקבלה, נמצא גם הקושי המרכזי בגישתו: ההנחה המובנת מאליה "מיסטיקה יהודית" היא גילוי ספציפי של תופעה רחבה יותר ואוניברסלית המכונה

"מיסטיקה", ושמחקר הקבלה עוסק בהיבט היהודי של אותה תופעה אוניברסלית. בהקשר זה אידל הוא ממשיך של שלום, שפעל רבות לביסוס מחקר הקבלה כחבר מן המניין במחקר הדתי המשווה. כאן גם משתלבת טענתו של אידל בדבר קיומה של תופעת האוניברסיטית ביהדות.

הדיון בהנחות המוקדמות של חוקרי הדת נעשה בפרק המבוא לספר, והוא מהותי לדיון בחומרים הקבליים שבהמשכו. "שלשלאות קסומות", אם כן, הוא גם ספר בעל היבט אפולוגטי ופולמוסי. אפולוגטי, שכן הדברים על הצורך "לנקות את היהדות מאשמה" מבוססים על ההנחה שדיונים קודמים של אידל כבר עשו זאת, ומראי המקום שבהערות השוליים יוכיחו; פולמוסי, מפני שבהתבסס על אותם מחקרים ועל מקורות קבליים יכול אידל לטעון (ובצדק!) שהחוקרים שמכחישים את אפשרות קיומו של השיא של "החוויה המיסטית" ביהדות נגועים בהנחות מוקדמות גלויות או סמויות.

אולם כפי שטוען פרופ' בועז הוס בספר שראה אור בימים אלה, ההינקה למונחים "מיסטיקה" ו"חוויה" בהקשר זה היא עצמה אינה מובנת מאליה, אלא תוצאה של הבניה היסטורית ואידיאולוגית שנשענת על עולם מושגים וערכים נוצרי-אירופי שיושם על ידי חוקרים מערביים ביחס לתופעות שמקורן בהקשרים היסטוריים, דתיים ותרבותיים שונים לחלוטין. בהקשר של חקר הקבלה, מקורו של שימוש זה בבקשת לגיטימציה ליהדות כדת שוות וכזויות במשפחת הדתות (דרך העיסוק האקדמי בה) וכחלק מפרויקט לאומי בהתהוות. כלומר, כמו כל חוקר, גם אידל עצמו אינו פטור מהנחות מוקדמות שמטות את דיוניו לכיוון מסוים, הנחות שעברו בירושה ממייסדי הדיסציפלינה אל מוביליה כיום. למעשה, גם הבחירה לסמוך את הדיון בתפישות הרציפות השונות בקבלה דווקא על חיבורו של

לאבג'וי, שעוסק באופן כמעט בלעדיו במקורות יוניים ונוצריים, משקפת משהו מאותן הנחות מוקדמות.

טענות אלה מבוססות לא רק בעבודתם של חוקרים פוסט-קולוניאליים עכשוויים כמו טימותי פינגרלד וטלאל אסק, אלא גם בהנחות העבודה של לאבג'וי עצמו, כפי שהוא מציגן במבוא ל"שרשרת ההוויה הגדולה": "השיטות או הנשיות המצוינות בשמות מוכרים בעלי הסיומת 'איזם' (ism) אינן על פי רוב מהסוג שההיסטוריון של הרעיונות מבקש לבדוד. בניגוד לכך, הן מהוות בדרך כלל הרכבות שכלפיהן עליו ליישם את מתודת החקירה שלו. אידיאליזם, רומנטיציזם, רציונליזם, טרנסנדנטליזם, פרגמטיזם — כל אותם מונחים הריצרות ובדרך כלל מערבי-מחשבה, שלעיתים מעוררים את הרצון לסלקם לחלוטין מאוצר המילים של הפילוסוף וההיסטוריון — הם שמות של (מושגים) מורכבים, לא פשוטים. הם מייצגים כמה שיטות נבדלות ולעיתים סותרות, שנקטו על ידי קבוצות או יחידים שונים אלה מאלה, (שמרכיביהן) לעיתים משולבים אלה באלה באופן מוור, ושנובעים ממגוון מוטיבציות והשפעות היסטוריות השונות זו מזו".

בכל זה אין כדי לערער את תובנותיו של אידל ביחס לקבלה עצמה, כפי שהן מנוסחות בספר זה ובכתביו האחרים. למעשה, ההפך הוא הנכון: העובדה שרובן המכריע של תוכנות אלה אינו מתערער גם אם הטרמינולוגיה המיסטית מושמטת לחלוטין מהדיון רק מצביעה על היותה של הטרימינולוגיה הזאת קומה נוספת, ירושה בעלת תפקיד פוליטי יותר מאשר מחקר. אידל כמוזן אינו חייב לקבל טענות אלה, אולם מחוקר שרגישותו הגבוהה ללשון ולתפקידה בהבניית התודעה והמציאות היא מאבני היסוד של פועלו המחקרי אפשר לציין, לפחות, לכל הפחות, שיהיה מודע להן ויתייחס אליהן בדבריו. עם זאת, הדיון במובן "מיסטיקה" בספר שלפנינו עוסק רק בהתוויית גבולות הוראתו ולא בהרהור על תקפותו, יעילותו או תפידו האידיאולוגי.

"שלשלאות קסומות" הוא ביטוי מתומצת ומרוכז של דרכו של אידל בחקר הקבלה. כמי שהחל את לימודיו בחוג במחשבת ישראל באוניברסיטה העברית לפני כעשר שנים, אוכל להעיד שדרך זו היא היום המובן מאליו של המחקר — המהפכה שעליה ביישם "היבטים חדשים" הושלמה בהצחה. השאלה כעת היא מה מבין אותם היבטים מסייע לנו להבין טוב יותר את מושאי המחקר, ומה, כלשונו של לאבג'וי, מערפל את המחשבה יותר מאשר מבהירה.